

Розділ VI

ІСТОРИЧНЕ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

А.А. НЕПОМНЯЦІЙ

**З історії вивчення пам'яток Криму
наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.:
В.Д. Смирнов**

Ім'я Василя Дмитровича Смирнова (1846–1922) – професора Санкт-Петербурзького університету, видатного російського тюрколога – міцно ввійшло до історії науки як «засновника кримської сходознавчої історіографії» [1]. Завдяки багаторічним науковим студіям відомого фахівця із середньовічної історії і джерелознавства Криму Аркадія Павловича Григор'єва ми маємо у розпорядженні достатньо повне зводом бібліографії В.Д. Смирнова [2]. Незначні знахідки останніх років [3] не можуть зменшити роль цього бібліографічного посібника, який являє собою ґрунтовну картину творчої спадщини орієнталіста. Значного доповнення вимагає лише розділ, де вказані дослідження про В.Д. Смирнова [4].

В.Д. Смирнов народився 28 липня 1846 р. і провів раннє дитинство на Бірючій Косі під Астраханню. Його батько – спочатку сільський псаломщик, потім диякон – помер, коли синові було 8 років. Матері не стало ще раніше. Залишившись сиротою, В.Д. Смирнов закінчив Астраханське духовне училище, потім, йдучи стежкою батька, здобув семінарську освіту в Пермі [5]. У 1865 р. він вступив до Санкт-Петербурзької Духовної Академії. Проте, рік життя у столиці кардинально змінив його життєві плани, і в 1866 р. хлопець перейшов навчатися у столичний університет на факультет східних мов [6]. На такий вибір, очевидно, вплинуло й те, що майже двадцять років

Василь Дмитрович провів фактично на межі Заходу і Сходу, був добре знайомий із побутом місцевого населення – поволзьких татар, знав їх мову. З цієї миті доля В.Д. Смирнова нерозривно пов'язала зі столичним університетом.

Неабиякі здібності В.Д. Смирнова швидко виявилися у творчій атмосфері, що панувала у згаданому навчальному закладові. У студентські роки конкурсний твір майбутнього вченого «О языковом влиянии монголо-татар на Россию (русско-татарские заимствования)» викликав позитивний резонанс. Написаний цей твір був у 1869 р. під девізом «З ким пізнаєшся, від того й нахапаєшся; з ким поживеш, від того й переймеш; біля жару постій – розчервонієшся, біля сажі – замажешся». Оригінал цієї праці об'ємом 113 рукописних аркушів нині зберігся в особовому архівному фонді сходознавця [7]. У своєму творі після історіографічного огляду автор на основі різноманітних лінгвістичних джерел аналізує запозичення в російській мові з монгольського діалекту. Офіційний рецензент роботи віднайшов у молодого дослідника талант історика, який, на його думку, «якщо не буде заритий у землю, принесе багато честі й користі російській землі» [8]. На конкурсі твір В.Д. Смирнова зайняв почесне перше місце. Факультет східних мов визнав автора даної дисертації – студента четвертого курсу – «гідним золотої медалі» [9].

У 1870 р. В.Д. Смирнов закінчив курс навчання в університеті й був залишений для подальшої наукової роботи на факультеті східних мов. Вибравши своєю спеціальністю османську мову, він у 1872 р. витримав іспит, а в березні 1873 р. захистив дисертацію на ступінь магістра за темою «Кучибей Гумюрнджинский и другие османские писатели XVII века о причинах упадка Турции», опубліковану того ж року [10]. У травні 1873 р. Радою університету В.Д. Смирнов був обраний і затверджений у званні штатного доцента на кафедрі турецько-татарської словесності. З того часу і до самої смерті Василь Дмитрович викладав у Санкт-Петербурзькому університеті османську мову, історію османської літератури, а також певний час – історію Туреччини [11].

Першу поїздку до Туреччини «для практичних спостережень над живою османською мовою, а також для ознайомлення з літературними скарбами турецьких бібліотек у Константинополі» В.Д. Смирнов здійснив у 1875 р. Подібні наукові екскурсії згодом повторювалися неодноразово [12]. Вже тоді вчений серйозно задумувався про докторську дисертацію. Як видно зі складу рукописів, вивезених ним зі Стамбулу в 1875 р. [13], Василь Дмитрович зосередив увагу на

виявленні й вивченні турецьких творів, які певним чином зачіпали історію Росії, особливо, Криму – Кримського ханства, зокрема.

Результатом опрацювання В.Д. Смирновим нового інформативного корпусу стало видання збірки документів, які мали відношення до перипетій зовнішньополітичних зносин Кримського ханства, Оттоманської Порти і Російської імперії [14]. Публікуючи фактично один кримськотатарський рукопис, історик зауважив, що, незважаючи на те що він «за зовнішністю є єдиним цілим, насправді ж містить у собі з-поміж 124 окремих статей і історичні оповідання, описи побуту, і анекдоти, і цілі трактати міжнародні з додатковими до них документами» [15]. Будучи добре знайомим із «плюсами» і «мінусами» видань східних джерел, укладач спробував позбавитися від загальних недоліків, властивим подібного роду роботам, головним із яких була відсутність гідних коментарів [16]. Велика частина з опублікованих у збірці джерел стосувалася історії російсько-турецьких воєн другої половини XVIII ст.

Не обмежуючись літературною та джерелознавчою базою Туреччини і Росії, Василь Дмитрович неодноразово виїжджав працювати до бібліотек Будапешта, Відня, Лондона та Парижа. В 80-х роках XIX ст. він, продовжуючи розробляти тему докторської дисертації, літературні студії та роботу в архівах поєднував із археологічним пошуком у Криму.

Поїздку до Криму В.Д. Смирнов здійснив у 1886 р. незадовго до захисту дисертації. Основну увагу тут дослідник приділив ознайомленню з документами сімферопольських архівів. Складаючи план власної наукової подорожі, він відзначав, що необхідно, насамперед:

1) Ознайомитися із загальним складом існуючих у м. Сімферополі місцевих архівів, переважно губернського і дворянського, а також із переважним змістом справ, які в них зберігаються.

2) Визначити приблизно кількісну частку документів татарською і турецькою мовами, ступінь їх давності й переважний зміст.

3) Звернути особливу увагу на ті з документів, які можуть зустрітися, де містяться які-небудь цікаві дані щодо історії краю та характеристики взаємин різних народностей місцевого населення, задля того, щоб виділити ці документи для подальшого розгляду їх, на випадок, коли час не дозволить мені досліджувати їх там не місці. До цієї категорії справ можна зарахувати ті, в яких могло б знаходитися що-небудь з питання про правильне користування водою для зрошування полів і садів, а частіше – щодо так званих вакфів.

4) Передбачаю, якщо дозволить час, відвідати Старого Криму, цікавих у історичному й археологічному сенсі місць, особливо тих, щодо яких зроблені прості лише вказівки колишніми вченими, котрі

не мали, проте, ані випадку оглянути ці місця та перевірити відомості, що дійшли з чуток про них. Тут маються на увазі, наприклад, деякі кладовища та гробниці, а також залишки стародавніх споруд і мусульманські написи на них, і щоби зробити відомою інформацію про зовнішній стан цих старожитностей, у якому вони тепер знаходяться.

5) Оскільки і свобода доступу до місцевих архівів, і безперешкодність відвідання й огляду археологічних пам'яток більш-менш можуть залежати від здатності осіб або установ сприяти мені в моїх дослідженнях, то було б дуже бажано, щоб Археологічний інститут заздалегідь повідомив Таврійського губернатора і Голову губернської земської управи Олександра Християновича Стевена про те, що я, як орієнталіст, відряджаюся Інститутом до Криму для ознайомлення зі справами місцевих архівів, виконаних переважно татарською і турецькою мовами, і для огляду місцевих пам'яток старовини, з проханням не відмовити у залежному від них сприянні в моїх заняттях і екскурсіях з ознайомчою метою, в чому Інститут і не сумнівається (щодо Губернатора), оскільки, за донесеннями до Інституту (далі нерозбірливо – *авт.*). Уряд уже сам зробив розпорядження щодо створення місцевої архівної комісії, оскільки відома освічена увага п. Стевена до всього, що стосується з'ясування як минулого, так і теперішнього підкорення краю, економічна сторона й усіляке облаштування якого ввірені його піклуванню як голові Земської управи» [17].

У Криму В.Д. Смирнов працював досить продуктивно. Своє рішення про архівний пошук у Криму він пояснював так: «Займаючись історією Кримського ханства, я вже раніше знав – за книжковими цитатами та з чуток, – що в Сімферополі мають знаходитися якінебудь документальні джерела, які могли б пролити світло на минулу історію цікавого в усіх відношеннях краю» [18]. Враження про роботу з сімферопольськими архівними документами Василь Дмитрович узагальнив у змістовному дослідженні «Положение крымских архивов и их значение». Ця стаття, яка й досі залишається в рукописі, становить безперечний інтерес для історії архівної справи в Криму, розвитку історичного краєзнавства Криму загалом [19]. Дослідник назвав 3 сімферопольські архіви, де він виявив інформацію, яка його цікавила: архів Магометанського духовного правління, архів Таврійських дворянських депутатських зборів і губернський архів. Увагу сходознавця привернули численні документи, що характеризують рівень розвитку права в Кримському ханстві [20]. Одним із основних відкриттів ученого у Сімферополі стали кази-ескерські (казиаскерські) книги – реєстри юридичних і адміністративних справ доби Кримського ханства [21].

Значно більш інформативним за архівні документи джерелом про наукове відрядження історика до Криму є опублікований ним

звіт, озаглавлений «Археологическая экскурсия в Крым летом 1886 года» [22]. Позначивши відразу головну мету подорожі – «ознайомлення з тамтешніми архівами, переважно з тим матеріалом, який підлягає розгляду та дослідженню орієнталістів, тобто з документами турецько-татарською мовою» [23], сходознавець зазначив, що неможливо було не зупинитися й на вивченні пам'яток матеріальної культури. Ця публікація дозволила відновити маршрут поїздки. В.Д. Смирнова: Феодосія – Судак – Старий Крим – Сурб-Хач – Ортолан – Біче-Елі – Карасубазар – Токлук. Історик детально зупинився на описі здійснених у с. Токлук розкопок. Рукопис цієї частини статті зберігся в особовому архівному фонді сходознавця [24]. Опублікований варіант майже повністю зберіг авторський текст, – виявлені лише незначні правки (наприклад, у рукописі: «мої спроби», надруковано: «мої намагання» тощо):

Закінчивши фотографічну роботу, ми почали розкопування за сприяння десяти чоловік татар. Правду мовити, раніше мене турбувала думка про те, як татари поставляться до такої моєї ініціативи, як розкопка могил. Особливо ця думка мимоволі приходила в голову після того, як я вже раз у Феодосії потрапив під гучне нарікання російських жінок, коли намагався дістати якийсь череп, що стирчав на самому обриві яру поблизу міста, змитий туди, мабуть, дощами з сусіднього татарського кладовища. Бачачи мої домагання з сусідніх дворів росіянки, почали осипати мене докорами – що, мовляв, гріх чіпати кістки, – і навіть, загрожували довести про це до відома поліції. З причини передбачуваних неприємностей під час розкопок із боку татар, та ще й у такому глухому селі, як Токлук, я вдався до зайвої обережності у вигляді супроводу місцевого урядника. Але татари виявилися в цьому сенсі набагато розсудливішими і менш фанатичними, ніж наші феодосійські співвітчизниці. З повною готовністю і бажанням вони визвалися здійснювати під моїм керівництвом розкопки, позаяк, могили були не мусульманські, а «козацькі»; а місцевий мулла, симпатичний старий, на моє прохання, навіть, скоротив свою п'ятичну службу, щоб дати можливість своїм прихожанам раніше звільнитися й відправитися на роботу, за яку їм непристойно було братися до молитви» [25].

З доповіді голови імператорської Археологічної комісії Олексія Олександровича Бобринського (1852–1927) стає зрозумілим, що проведене В.Д. Смирновим обстеження кримських археологічних пам'яток, зокрема, низки кладовищ, було здійснене за завданням Комісії, яка «скористалася поїздкою до Криму професора Санкт-Петербурзького університету» [26]. О. О. Бобринський у своєму звіті детально перерахував усі монастирі, руїни церков і кладовища, які відвідав В. Д. Смирнов, стисло зупинившись на результатах проведеного «розриття».

Результатом виконання цієї програми знайомства В.Д. Смирнова з кримськими історичними пам'ятками стала його стаття, що також досі залишається в рукописі, «Описание архитектурных памятников татарского происхождения в Старом Крыму», де він охарактеризував мечеті, знайдені написи кримськотатарською мовою, традиційні кримськотатарські житла [27]. Здійснюючи розкопки в різних місцях Криму, В.Д. Смирнов не задавався якими-небудь «самостійними дослідженнями, а, так би мовити, тільки у вигляді перевірки тих даних про відомі історичні місцевості й кладовища, про які повідомляли раніше вчені» [28]. Велику допомогу столичному історикові під час його наукового відрядження півостровом надали місцеві краєзнавці Людвік Петрович Коллі, Арсеній Іванович Маркевич, Оттон Фердинандович Ретовський. У звіті про свої археологічні дослідження в Криму В.Д. Смирнов продемонстрував не тільки глибокі пізнання щодо історичних пам'яток Криму, але й знайомство з основним корпусом кримознавчої літератури тих років [29]. Значення проведених краєзнавцем в Криму досліджень згодом було відмічене фахівцями Археологічної комісії [30].

У 1887 р. В.Д. Смирнов захистив докторську дисертацію «Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века». Володимир Олександрович Гордлевський згадував, що «Смирнова історія Криму, історія кримських татар захоплювала тому, що тут відбивалося споконвічне, багатомікове зіткнення нашої Вітчизни з азійськими ордами, з яких найбільш помітне місце належить, без сумніву, нашим колишнім поневолювачам – татарам» [31]. Дисертація була тільки частиною задуманої В.Д. Смирновим масштабної праці з кримськотатарської історії. Вона повинна була охопити політичну канву Кримського ханства. У другому розділі праці передбачалося висвітлити «внутрішній побут і життя народу, що складав пануюче населення цього ханства» [32].

У травні 1888 р. В.Д. Смирнов отримав звання ординарного професора кафедри турецько-татарської словесності [33] Санкт-Петербурзького університету, а за рік з'явилося продовження його дослідження – щодо політичної історії Кримського ханства, де характеризувався стан справ у XVIII ст., надруковане в Одесі [34]. Відтак, програма першої частини всеосяжної праці про кримських татар була реалізована [35]. В.Д. Смирнову вдалося узагальнити відомості тюркомовних джерел (середньовічних османських і кримських «хронік», велика частина яких досі не перекладена) та історіографії. Його праця до сьогоднішнього дня зберігає не тільки історіографічний інтерес, але й цінність як історичне джерело. Орієнталіст

широко висвітлив, насамперед, політичну історію Кримського ханства. Слідуючи історіографічним канонам свого часу, він запропонував детальний нарис історії правління кримських ханів, міжусобної боротьби між ними та розбрату в дивані. Широка програма дослідження, намічена автором, спричинила включення до книги «запасу відомостей про Крим», що накопичилися в нього і які не відносилися до заявленого періоду. Таким є розділ про «політичний стан Кримського півострова з часу проникнення в нього тюркської народності до утворення особливого татарського ханства», який обіймає 208 сторінок. Уміщені в ньому відомості справляють враження уривчастих і випадкових. Про масштабність задуму викласти кримськотатарську історію свідчать також збережені рукописні матеріали до книги [36]. Вчений удавався до просторових відступів, які деколи відволікали читача від головного сюжету. Розповідаючи, наприклад, про утворення Кримського ханства, автор указував на «невизначеність» у цьому питанні – труднощі в чіткості викладу через те, що ця проблема недостатньо описана в джерелах. Тут же він надає повний зміст твору Менеджим-баші з цієї проблеми, замість того, щоб обмежитися основними тезами цієї праці або просто посиланнями. В іншому випадку, роздумуючи над ім'ям «Хаджи-Гірей», В.Д. Смирнов умістив тексти відомих йому легенд і переказів, відхилившись від основного сюжету оповідання [37]. Як справедливо зазначив сходовознавець, колега В.Д. Смирнова з професорської корпорації Санкт-Петербурзького університету Микола Іванович Веселовський, «Смирнов, висвітлюючи політичну історію ханства, зібрав масу відомостей, таких, що прямо до справи не відносяться, і не хотів поступитися ними», перенавантажує фактичним матеріалом свою роботу [38]. У рецензії, вміщеній у іншому виданні, цей же автор, розвиваючи свою думку про перенасичення роботи другорядними фактами, зазначив, що «бажаючи подати за можливості більшу кількість матеріалу, автор <...> уміщає все, що вдалося йому добути; від того в праці його не завжди помічається відповідність подробиць при викладі подій у ханстві» [39]. Н.І. Веселовський, одночасно, констатував, що будь-яка рецензія на монографію В.Д. Смирнова буде «не у змозі досягти <...> бажаної повноти: така обширна праця п. Смирнова, такі різноманітні питання порушує він, що повний критичний розбір цього дослідження неможливий одному фахівцеві без виконання тієї ж роботи, яку виконав сам автор» [40].

Нове широкоформатне дослідження відразу ж звернуло на себе увагу фахівців. Надто значущою була його новизна – введення до наукового обігу невідомих східних матеріалів. Колишній професор

Харківського університету, співробітник Археографічної комісії Міністерства народної освіти Геннадій Федорович Карпов [41] у відгуку, направленому В.Д. Смирнову, достатньо різко критикував його за перенасичення книги «непотрібним» фактичним «сміттям», називав його твір багато в чому не історичним, а «філологічним дослідженням» [42]. Інші рецензенти, навпаки, із захопленням сприймали наявність у книзі великого фактичного матеріалу [43]. Вказані праці дослідника-орієнталіста з історії Кримського ханства небезпідставно визнавалися «енциклопедичною збіркою щодо кримської мусульманської старовини» [44]. Перефразовуючи відомий вислів, можна сказати, що вказані недоліки робіт В.Д. Смирнова стали відомим продовженням їх достоїнств. Безумовно, в такому обширному матеріалі не обійшлося і без фактичних помилок, найбільш обширний перелік яких надав у своїх рецензіях Н.І. Веселовський [45]. Одночасно, і сучасники, і подальші покоління орієнталістів звертаються до праць В.Д. Смирнова як до головного арбітра у вирішенні наукових суперечок, як до основного довідкового посібника з середньовічної історії Криму [46], унікального зводу історичних джерел [47].

Характерною рисою кримиознавчих праць В.Д. Смирнова є те, що в них порівняно мало уваги приділено історії соціально-економічного розвитку Кримського ханства. Дослідник спеціально не зачіпав питань розвитку промислів, сільського господарства, соціальних відносин. Лише зрідка згадував про соціально-економічний аспект політики деяких ханів. Одночасно, він спробував вивести причини військової агресивності ханства зі специфіки його економіки. На думку В.Д. Смирнова, в Кримському ханстві промисловість і торгівля були розвинені слабо і знаходилися в руках нетатарського населення, а хронічна бідність кочівників-скотарів змушувала їх шукати вихід у набігах на сусідні землі. В цих міркуваннях, звісно, є частка істини, але навряд чи все можна звести тільки до вказаних чинників. Розуміючи це, історик відійшов від існуючого в першій половині XIX ст. примітивного пояснення зовнішньої агресивності Кримського ханства виключно інтересами збагачення за рахунок сусідів. Він вірно вважав, що зовнішня політика кримських ханів мала далекоглядну мету – не допустити посилення ні Московії, ні Польщі, а як наслідок – забезпечення північного кордону Кримського ханства і, крім того, можливість «часто безкарно грабувати розташовані на південь території» [48]. Відзначимо, що дослідники кінця XX ст. також підкреслюють, що з середини XVII ст. досить виразно

простежується прагнення Кримського ханства не тільки до набігів, але і до захоплення українських і російських земель [49].

У роботах В.Д. Смирнова про Кримське ханство започатковане обговоренню важливого і досі дискусивного питання про ступінь самостійності (або залежності від Порти) політики кримських ханів. Він стверджував, що зовнішня політика Кримського ханства була «віддзеркаленням оттоманської політики». Від Оттоманської Порти залежало, хто сидітиме на престолі в Бахчисараї [50]. Впливу Оттоманської Порти, що діяла через правлячу династію Гіреїв і через власних представників, що сиділи в турецькій Кафі й інших фортецях, історик приписував основні зовнішньополітичні дії Кримського ханства. Влада кримських ханів оцінювалася ним як «тимчасове доручення, тривалість якого залежала від ступеню благовоління і довіри старшого до свого підручного» [51]. Базуючись переважно на турецьких і кримських джерелах й розглядаючи, здебільшого, внутрішню історію Криму, історик, на жаль, обходив російсько-кримські відносини, що є певним упущенням його праці [52]. Захищаючи виборчий джерельний підбір В.Д. Смирнова, Н.І. Веселовський писав: «Орієнталіст, який задумав розробити історію Кримського ханства, має, на наше переконання, витягувати все, рішуче все, що є істотного щодо цього відділу в джерелах східних, тобто джерелах найважливіших, а саме кримських, яких небагато, і турецьких, яких є достатня кількість» [53]. В цілому, слід визнати правомірність оцінок сучасників В.Д. Смирнова, які його фундаментальні дослідження з історії Кримського ханства вважали значним науковим досягненням. І сьогодні не втратив значення багатий фактичний матеріал, зібраний і осмислений орієнталістом, хоча деякі його висновки не витримали випробування часом. За ступенем наукового підходу до історії Кримського ханства, за справедливим зауваженням В.А. Гордлевського, «Смирнов після Хаммера був перший тюрколог, і не тільки, зрозуміло, в Росії, але й на Заході» [54].

Наприкінці XIX – на початку XX ст., й у перші роки радянської влади Василь Дмитрович знов і знов звертався до Криму та його минулого. Так, він відтворив «Очерк истории Феодосийского монетного двора» [55]. Значну частину роботи складає історична довідка про чеканку монет у Кримському ханстві. Потім учений зупинився на стані справ за останнього кримського хана Шагін-Гірея. Дана стаття особливо цікава через уміщені в ній раніше невідомі архівні матеріали.

Цікаво, що документи для нарису В.Д. Смирнова підбирав Микола Олександрович Султан Крим-Гірей [56], нащадок колишньої правлячої династії Кримського ханства, який займався вивченням

правління останнього правителя держави. 7 листопада 1891 р. він писав із Сімферополя: «Високошановний Василю Дмитровичу. Ви такі обтяжені заняттями, що нарис історії Феодосійського монетного двору, мабуть, ще не закінчений», і просив у листі повідомити, що нового вдалося з'ясувати В.Д. Смирнову про Шагін-Гірея. У свою чергу повідомляв історикові інформацію, отриману від феодосійських старожилів [57]. Важко сказати, наскільки корисними для професора були зібрані М.О. Султан Крим-Гіреєм «твердження» старожилів, але факт співпраці двох цікавих людей тієї епохи свідчить про активне спілкування столичного сходознавця з місцевими краєзнавцями.

Окремою сторінкою творчої біографії ученого стала його служба в Імператорській Публічній бібліотеці. З 1 січня 1874 р. В.Д. Смирнов став до служби у Відділенні східних книг як вільнопрацюючий із виконання обов'язків завідувача відділення. На цих засадах учений пропрацював у бібліотеці майже 50 років – аж до 1922 р. З 1 вересня 1909 р. він числився позаштатним бібліотекарем [58]. Відповідаючи в 1915 р. на запит Міністерства народної освіти, директор бібліотеки пояснив, що В.Д. Смирнов перебуває бібліотекарем «на службі за вільним наймом <...> як завідувач відділенням виконує обов'язки та займає посаду бібліотекаря, але ніякими правами державної служби, які дає посада бібліотекаря, не користується» [59]. Не будучи штатним співробітником Публічної бібліотеки, Василь Дмитрович залишив видатний слід у її історії, зокрема, у формуванні фондів. Він не тільки виконував всю поточну роботу з комплектації фондів східними виданнями, але й займався їх каталогізацією, видачею книг читачам, відбором дублетів і передачею їх у галузеві відділення, відбором книг для свого відділу в інших підрозділах (зокрема, в «Росиці»). Саме з його ім'ям пов'язаний початок планомірного формування й опису турецьких рукописних фондів [60].

Результати такої роботи були оприлюднені В.Д. Смирновим у виданнях бібліотеки. Ці публікації, що не увійшли до бібліографічних списків праць ученого, залишившись, відтак, невідомими дослідникам минулого краю, вводили до наукового обігу обширний корпус паперів, що потрапили різного часу на зберігання до головної бібліотеки Російської імперії. У двох інформативних довідках В.Д. Смирнов охарактеризував турецькомовні документи, передані в бібліотеку Федором Петровичем Кьошпенем [61]: фірмани турецького султана, ярлики кримських ханів, темесук (свідоцтва), видані муфтієм громадам різних сіл, худжети (судові ухвали) [62]. В.Д. Смирнов зазначив, що хоча велика частина документів цих зборів – копії, проте, вони заслуговують повної довіри, оскільки робилися під наглядом Петра

Івановича Кьоппена. Ці джерела, на думку тюрколога, представляли безпосередній інтерес для вивчення землевласницьких прав і юридичних відносин в епоху Кримського ханства на Південному березі Криму, а також для вивчення кримської топонімії.

Не менш цікавий огляд перекладів турецьких написів Василь Дмитрович помістив у «Звіті» бібліотеки за 1887 р. [63]. У зв'язку зі знищенням турецьких фортець на півдні України за Берлінським трактатом (1878), керуючий цими роботами генерал-майор Михайло Матвійович Боресков зняв мармурові дошки, що там були, – з гербами і написами. Вони зберігалися у приміщенні Головного інженерного управління. За дорученням військового відомства В.Д. Смирнов зайнявся їх розбором, атрибуцією і перекладом. У якості винагороди за свою працю він добився передачі семи написів до Публічної бібліотеки. Згодом переклад і інтерпретацію цих джерел дослідник оприлюднив.

За завданням керівництва Бібліотеки влітку 1879 р. він знов здійснив поїздку до Стамбулу, де для головної книгозбірні Російської імперії придбав «невелику колекцію» рукописів турецькою і перською мовами [64].

В.Д. Смирнов порушив клопотання про передачу до Публічної бібліотеки з сімферопольського архіву кази-ескерських книг, що відбулося в 1905 р. «Звіт» бібліотеки так відобразив цю подію: «Передане до Бібліотеки за розпорядженням міністра внутрішніх справ, завдяки освіченому сприянню міністра народної освіти В. Г. Глазова, збережене у Сімферопольському губернському архіві зібрання так званих кази-ескерських книг, тобто реєстрові, до яких вносилися переважно у витягах, а іноді й цілком усі юридичні й адміністративні справи, котрі належали до компетенції кази-ескерів (верховних суддів) при дивані (судилищі) колишніх кримських ханів. Ці рукописи турецькою мовою, числом 121, обіймають період часу від 1017 (1608 р. після Р.Х.) до 1201 (1786 р. після Р.Х.) року, тобто до самого приєднання Криму до Росії, і є залишком архіву Кримського ханства. Ці кази-ескерські книги, в яких містяться протоколи судових розглядів цивільних і кримінальних справ, охоронні описи маєтку померлих; духівниці, роздільні акти, межові акти, урядові розпорядження щодо фінансової частини та громадському впорядкуванню, кошториси спорудження громадських споруд: фортець, мечетей тощо, є надзвичайно важливим матеріалом для вивчення історичного минулого Кримського ханства й усіляких сторін побуту його населення. Особливою цінністю в цих книгах є маса даних про положення та долю наших російських полонених, що у величезній кількості потрапляли до Криму, котрий слугував у той час ринком із продажу рабів» [65]. Зібрання

зараз становить окремий фонд у складі Відділу рукописів Російської національної бібліотеки: 121 одиниця зберігання – зошит (дафтар). Колекція досі ще не була об'єктом наукового вивчення [66].

Інтерес до історії Криму не згасав у Василя Дмитровича й надалі. Після утворення Таврійської вченої архівної комісії (далі – ТВАК) В.Д. Смирнов брав участь в її роботі. У «Известиях» Комісії історик опублікував низку власних наукових студій. Так, у статті «Джамигъут-тэварихъ» [67], він проінформував наукову громадськість про тюркомовні рукописи («Всеобщая история»), що належали раніше кримському татарині Мурату Біярсланову [68]. Через майже 25 років у «Известиях» ТВАК В.Д. Смирнов умістив ще дві свої джерелознавчі роботи, що характеризують кримськотатарські документи [69]. Так, аналізуючи надіслані йому з Сімферополя для перекладу 15 ярликів кримських ханів, він не тільки переклав їх російською, але й представив у ТВАК їх характеристику у вигляді дослідження «Крымско-татарские грамоты» [70]. Тут В.Д. Смирнов, за словами А.І. Маркевича, «з'ясує положення шейхів і хаджі в Кримському ханстві, а потім звертає увагу на важливість питання про встановлення цінності грошових знаків, що були в обігу в Кримському ханстві, та висказує з цього приводу кілька цінних міркувань» [71]. Зазначимо, що багато в чому ініціатором джерелознавчих публікацій В.Д. Смирнова у сімферопольському науковому виданні був якраз голова ТВАК Арсеній Іванович Маркевич – про це свідчать збережені уривки листування двох учених, виявлені в особовому архівному фонді В.Д. Смирнова [72].

3 вересня 1916 р. на черговому засіданні ТВАК була прочитана доповідь В.Д. Смирнова «Татарско-ханские ярлыки из коллекции ТУАК», побудована на аналізі восьми таких ярликів. Дослідження викликало «жвавий інтерес і обмін думками» [73].

У 1894 р. на сторінках популярного журналу «Русская старина» В.Д. Смирнов публікує оригінальне джерело з історії Кримського ханства 70-х років XVIII ст.: записки турецького полоненого Мухамеда Неджаті [74]. Історик надав підтвердження достовірності документа, довів достовірність тексту й історичність особи автора. У цих записках міститься різноманітна інформація про Крим 1774 р.

Серед неопублікованих кримознавчих праць В.Д. Смирнова цінність представляють дослідження «Бытование старых крымско-татарских имен в настоящее время» та «Описание пяти документов на турецких языках, принадлежащих Обществу истории и древностей в Одессе» [76].

У грудні 1921 р. Василь Дмитрович закінчив роботу над статтею «Что такое Тмутаракань?», яка була опублікована вже після його смерті [77]. Історик стверджував, що під Тмутараканню ховалося уявне місто або князівство. Сама назва – лише дань легендарної традиції. Для росіян Тмутаракань, на думку автора, – радше окрема, невідома земля від Керченської протоки до р. Кури.

Після встановлення нової влади В.Д. Смирнов займався складанням збірки перекладів «турецько-османських» казок для видавництва «Всемирная литература». Термін «турецький» для автора був рівнозначний слову «тюркський», – цим пояснюється саме таке формулювання назви роботи (а не «турецькі» казки). За життя вченого ця збірка також не була надрукована. Доля рукопису невідома. В 1975 р. А.П. Григор'єв видав виявлену в особовому архівному фонді В.Д. Смирнова чернетка вступу до неї [78]. В ньому наголошується, що основне завдання наукового дослідження казки будь-якого народу полягає у виявленні в фольклорній пам'ятці «загальнолюдського» і того, що може бути віднесене до «продуктів власної винахідливості даного народу». Але В.Д. Смирнов у своєму дослідженні бачив завдання тільки відзначити найголовніші риси та складові турецьких казок. Позначивши місце дії казок, він детально охарактеризував дійових осіб, попутно зачіпаючи і методику перекладу казок. Представлений аналіз пануючих складових елементів казкових пригод і мотивів поведінки дійових осіб, визначені головні словесно-творчі прийоми, особливості мови. Учений зупинився на морально-етичних принципах казкових героїв, положенні жінки в казках. Робота закінчується порівнянням турецької казки з аналогічним жанром інших народів [79].

Діяльність В.Д. Смирнова – людини енергійної, обдарованої, запального темпераменту й незалежного характеру, гострого на слово співбесідника [80] – не обмежувалася тільки навчальною та науково-дослідною роботою в університеті та Публічній бібліотеці. Різного часу він був гласним міської думи, ревізором початкових шкіл, цензором мусульманської літератури в Санкт-Петербурзькому центральному комітеті, членом Комісії у справах освіти в мусульманських школах [81]. У столиці мали широку популярність наукові доповіді Василя Дмитровича, виголошені ним на засіданнях Східного відділення Російського археологічного товариства*. Протоколи засідань цієї інституції надають додаткову інформацію про різносторонню наукову діяльність відомого сходознавця. Так, на засіданні 7 березня

* Упродовж багатьох років він виконував обов'язки секретаря цього відділення.

1886 р. В.Д. Смирнову була доручена атрибуція 60 монет «генуезько-татарського походження», представлених Товариству І.К. Суручаном [82]. На засіданні 29 квітня В.Д. Смирнов виступив із «рефератом про двомовні генуезько-татарські монети колекції І.К. Суручана», де відкинув висловлені раніше В.В. Григор'євим і В.Н. Юргевичем «сумніви щодо достовірності двомовних монет» [83]. Саме на цьому засіданні був озвучений некролог його вчителя Іллі Миколайовича Березіна [84].

Виявлений епістолярій доповнює наші знання про творчість В.Д. Смирнова, його наукові контакти. Так, збереглися 4 листи до нього Зарі Абрамовича Фірковича [85], написані після закінчення ним підготовки збірки документів з історії караїмів [86]. 25 лютого 1889 р. З.А. Фіркович писав:

Милостивий государю
Василю Дмитровичу!

Мені, як пам'ятається, небіжчик мій Батько привозив сюди Трокайські Караїмські грамоти для підтвердження за такими їх права, але вважаю, що копії з них неодмінно залишені тут в Урядових установах, але в яких саме, мені здається Вам більш відомо» [87].

4 вересня 1889 р. той-таки адресат просив В.Д. Смирнова: «... для мого видання кримськими ханами подарованих пільг, і нашими російськими монархами подарованих прав, скласти передмову. Вас учити я не у змозі. Ви знаєте мої хвороби, і покладаюся на Вас, що Ви зумієте скласти книгу, від якої всі мої рани заживуть, від якої залежить моє майбуття» [88]. Про те, що якраз В.Д. Смирнов займався підготовкою коректури збірки З.А. Фірсовича, свідчить лист останнього від 11 грудня 1889 р. [89].

Караїмська община з удячністю сприйняла дослідження авторитетного ученого. 12 травня 1911 р. у столиці відзначали 40-річчя службової та громадсько-наукової діяльності В.Д. Смирнова. З цієї нагоди журнал «Караимская жизнь» відзначав, що ювіляр «із особливим інтересом займався історією караїмів <...> У вирішенні спірних питань про наше походження він був захисником теорії хазарського походження караїмів» [90].

З відомим філологом-класиком, археологом, академіком Василем Васильовичем Латишевим (1855–1921), знавцем кримської епіграфіки, В.Д. Смирнов обговорював варіанти перекладу двомовних написів (грецькою і турецькою мовами) [91]. Василь Дмитрович підтримував наукове листування також і з директором створеного в 1895 р. у Стамбулі «Російського археологічного інституту в Константинополі» [92] – істориком-візантиністом, академіком

Федором Івановичем Успенським (1845–1928) [93]. Листи сходознавця Василя Володимировича Бартольда (1869–1930) [94] до В.Д. Смирнова, що відклялися в його особовому останнього, оповідають про розробку співробітниками Азіатського музею турецько-татарських джерел.

З проханням про влаштування на роботу в столичний вищий навчальний заклад до В.Д. Смирнова звертався Серайя Маркович Шапшал (1873–1961). 8 травня 1909 р. він писав:

<...>

З огляду на вакансію, що з'явилася, штатної посади лектора турецької мови при Факультеті східних мов, маю честь покійно просити Ваше Превосходительство зробити залежне від Вас представлення факультету про затвердження мене на зазначеній посаді.

Закінчивши курс наук на Факультеті східних мов Імператорського СПб. Університету і що має диплом I ступеню Випробувальної комісії С.М. Шапшал [95].

Уявлення про В.Д. Смирнова буде неповним без характеристики його як людини на рівні повсякденного життя. До нас дійшли спогади про Василя Дмитровича його сучасників. Історик, згодом академік, професор Санкт-Петербурзького університету Сергій Федорович Платонов (1860–1933) згадував, що В.Д. Смирнов «за властивостями свого розуму й характеру не особливо був пристосований до правильного вченого спілкування. Добродушно грубуватий, великий практик і господар у приватному житті, він в університеті тримався осібно й, ні з ким не сварившись, ні з ким і не сходився. Бесіда його мала вигляд уривчастих афоризмів упереміш із деякими жартами і викривальними випадками проти різноманітних місць і осіб, хто в дану хвилину до слова стане. З ним можна було поговорити, але порадитися серйозно й на розум не спадало. Здавалося, що Кримське ханство для нього один із найнудніших сюжетів, від якого завжди приємно відхилитися» [96]. В.А. Гордлевський згадував про Василя Дмитровича: «Він був незалежний: матеріальна забезпеченість, офіційне положення – все давало широкий простір жвавому глузливому розумові, і незважаючи ні на чини, ні на літа – він сміливо висловлював про все думки та спостереження, отруйні, влучні; але це не сприяло, щоб у нього були друзі; він жив на Гулярній вулиці (Петроградська стора) усамітно, як паша у відставці» [97].

Разом із тим слід відмітити, що у Василя Дмитровича було багато шанувальників. До того ж, його колочий характер упродовж останніх років життя помітно лагіднів. Незважаючи на історичний фах, він любив російську літературу, особливо творчість

О.С. Пушкіна. Не байдужий орієнталіст був і до російського фольклору. В його особистій картотеці, що збереглася, зазначені вихідні дані всіх новітніх пісенних збірок початку століття: «Кочегар», «Коробушка», «Могила», «Мой костер» [98]. Сам учений у вільний час іноді писав вірші – сповнені й ніжною теплотою (вірш Людмили І. А-ой), і гумору («Ночь была ароматом полна...») [99]. Вельми цікавими є написані Василем Дмитровичем епіграми.

Упродовж останніх років життя, що збіглися у часі з революційним часом, В.Д. Смирнов займався, здебільшого, перекладами для видавництва «Всемирная литература», а також продовжував трудитися в університеті. Заповнюючи «Опросный лист для ученого персонала», 75-річний історик у полі «скільки годин зайняті роботою в тиждень» указав цифру «108» [100], залишивши собі на решту всього 8 годин у день.

Роки брали своє. Здоров'я Василя Дмитровича постійно погіршувалося. В.Д. Смирнов помер 25 травня 1922 р. в Петрограді від сухої гангренни [101]. Похований на кладовищі Новодівичого монастиря.

На жаль, обстоюючи свої великодержавні погляди, В.Д. Смирнов стверджував, що національні культури розвивати немає сенсу. Малим же народам, на його думку, слід було розвиватися виключно шляхом злиття їх культури з російською. Невипадково радянські історики, аналізуючи тюркологічні дослідження В.Д. Смирнова, відзначали те, що він у деяких своїх працях, безумовно, «йшов попереду свого часу», але «йому не вдалося повністю подолати впливу умонастроїв того суспільного й офіційного середовища, в якому протікала його діяльність» [102]. Засуджувати за помилки неважко. Проте, як зазначив В.А. Гордлевський, – чи «зуміють ті, що гудили і засуджували, заповісти потомству наукову спадщину рівну тій, що залишив нам В.Д. Смирнов?» [103].

1. Vernadsky G. Russian historiography: History. – Belmont, 1978. – P. 506–507.

2. Григорьев А.П. Хронологический перечень трудов В.Д. Смирнова и литературы о нем // Тюркологический сборник, 1973. – М., 1975. – С. 268–281.

3. Непомнящий А.А. В.Д. Смирнов – Къырым ханлыгъынынъ тедкъыкътчысы // Ыльдыз. – Симферополь, 1995. – № 3. – С. 155–162.

4. Непомнящий А.А. До питання про розвиток кримознавчої орієнталістики наприкінці XIX – на початку XX століття: В.Д. Смирнов // Східний світ. – 2006. – № 1. – С. 107–112.

5. Самойлович А. Памяти проф. В.Д. Смирнова // Восток. – 1923. – № 3. – С. 207.

6. Смирнов Василий Дмитриевич: [Автобиографическая справка] // Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. Санкт-Петербургского университета за истекшую третью четверть века его существования, 1869–1894: В 2-х т. – СПб., 1898. – Т. 2: М–Я. – С. 199.

7. Санкт-Петербурзька філія Інституту сходознавства Російської Академії наук (далі – ПФІС РАН), ф. 50, оп. 1, спр. 141, арк. 1–113.
8. *Гордлевский В.А.* Памяти В.Д. Смирнова (1846–1922) // Гордлевский В.А. Избранные сочинения: В 4-х т. – М., 1968. – Т. 4. – С. 408–409.
9. Протоколы заседаний Совета имп. Санкт-Петербургского университета за вторую половину 1869–1870 академического года. – СПб., 1871. – С. 139.
10. Детальніше див.: *Маштакова Е.И.* В.Д. Смирнов – исследователь турецкой литературы // Советская тюркология. – 1971. – № 4. – С. 115–123; *Михайлов М.С.* Об изучении турецкой литературы в отечественной тюркологии // Вопросы языка и литературы стран Востока / Ин-т международных отношений; Под ред. Ю.В. Рождественского. – М., 1958. – С. 283–284, 292–294.
11. *Иванов С.Н.* Кафедра тюркской филологии // Ученые записки Ленинградского гос. ун-та им. А. А. Жданова. – Л., 1960. – № 296: Востоковедение в Ленинградском ун-те / Под ред. А.Н. Кононова. – С. 71; *Иванов С.Н.* Тюркология в Ленинградском университете // *Turcologica*, 1986: К восьмидесятилетию академика А.Н. Кононова. – Л., 1986. □ С. 141–152.
12. *Dmitrijev N.K. V.D. Smirnov* // The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. – London, 1928. – Pt. 2. – P. 408.
13. За завданням Публічної бібліотеки задля поповнення її фондів Василь Дмитрович придбав у Стамбулі зібрання рукописів і книг «переважно історичного змісту» арабською мовою – 93, турецькою – 14, перською – 32. Крім того – рукописи слов'янськими та грецькою мовами (докладніше див.: Отчет имп. Публичной библиотеки за 1875 год, представленный г. министру народного просвещения директором Библиотеки, статс-секретарем Деляновым. – СПб., 1876. – С. 21–59).
14. *Смирнов В.Д.* Сборник некоторых важных известий и официальных документов касательно Турции, России и Крыма. – СПб., 1881. – LXXV, [260] с.
15. Там само. – С. III.
16. *Непомнящий А.А.* Початок вивчення писемних джерел з історії Кримського ханату // Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні: Збірка наукових статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПШК. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 297–303.
17. ПФІС РАН, ф. 50, оп. 1, спр. 90, арк. 1–1 об.
18. Там само, спр. 85, арк. 2.
19. Там само, арк. 1–25.
20. Там само, арк. 23.
21. Архив крымских ханов // Русская Ривьера. – 1907. – № 39. – 26 сент.
22. Див.: *Непомнящий А.А.* Подвижники кримоведения. – Симферополь, 2008. – Т. 2: Крымская ориенталистика. – 600 с.
23. *Смирнов В.Д.* Археологическая экскурсия в Крым летом 1886 года // Записки Восточного отделения имп. Русского археологического общества (далі – ЗВО РАО). – СПб., 1887. – Т. 1, вып. 4. – С. 273.
24. ПФІС РАН, ф. 50, оп. 1, спр. 21, арк. 1–14.
25. *Смирнов В. Д.* Археологическая экскурсия... – С. 293.
26. *Бобринский А.А.* Доклад о действиях императорской Археологической комиссии за 1886 год // Отчет имп. Археологической комиссии за 1882–1888 годы. С атласом. – СПб., 1891. – С. CV–CIX.
27. ПФІС РАН, ф. 50, оп. 1, спр. 22, арк. 1–16.
28. Там само, спр. 21, арк. 1.
29. *Смирнов В.Д.* Археологическая экскурсия... – С. 273–302.
30. Отчет имп. Археологической комиссии за 1882–1888 гг. – СПб., 1891. – С. CV–CIX.
31. *Гордлевский В. А.* Вказана праця. – С. 409.

32. *Веселовский Н.И.* [Рецензия] // Журнал Министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1889. – № 1, отд. 2. – С. 173. – Рец. на: *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887.

33. Годичный акт имп. Санкт-Петербургского университета 8 февраля 1885 года. – СПб., 1885. – С. 8.

34. *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII столетии. – Одесса, 1889. – 252 с.; *Те саме* // ЗООИД. – Одесса, 1889. – Т. 15, отд. 1. – С. 152–403.

35. Помітним явищем у кримознавстві останніх років стало перевидання вказаних монографій В.Д. Смирнова у вигляді двотомника з вибірковими зауваженнями кандидата історичних наук Світлани Пилипівни Орешкової (див.: *Смирнов В.Д.* Крымское ханства под верховенством Оттоманской Порты / Отв. ред. С. Ф. Орешкова: В 2-х т. – М., 2005. – (История России). – Т. 1: Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – 544 с.; Т. 2: Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. до присоединения его к России. – 320 с.

36. ПФИС РАН, ф. 50, оп. 1, спр. 8, арк. 1–34.

37. *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887. – С. 209–250.

38. *Веселовский Н.И.* Вказана праця. – С. 173.

39. *Веселовский Н.И.* Отзыв о диссертации В.Д. Смирнова «История Крымского ханства» // Протоколы заседаний Совета имп. Санкт-Петербургского университета за первую половину 1887–1888 академического года. – СПб., 1888. – № 37. – С. 24.

40. *Веселовский Н.И.* Вказана праця. – С. 168.

41. Геннадій Федорович Карпов (1839–1890) народився в Угличі, у сім'ї доглядача місцевого народного училища. Після закінчення Ярославської гімназії в 1855 р. вступив до Демидівського ліцею, навчання в якому не закінчив. Пішки дістався до Москви, де став студентом юридичного факультету (за іншими даними – історико-філологічного) Московського університету (закінчив у 1861 р.). Був залишений при університеті для підготовки до професорського звання. З 1867 року – доцент Харківського університету. В 1870 р. отримав ступінь доктора загальної історії за дисертацію «Критичний огляд розробки головних російських джерел, до історії Малоросії котрі відносяться з 1654 до 1672 р.» й повернувся до Москви; займався науковими студіями в Археологічній комісії. Основні наукові праці пов'язані з введенням до наукового обігу й аналізом джерел з російської історії XVI–XVII ст., зокрема, з історії дипломатичних відносин із Кримським ханством. Про нього див.: *Барсов Е.* Геннадій Федорович Карпов: Некролог // ЖМНП. – 1890. – № 6, отд. 4. – С. 212–215; *Буцинский П.Н.* Карпов Геннадий Федорович // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). – Х., 1908. – С. 332–333; Геннадий Федорович Карпов. †24 апреля 1890 г. / Общество истории и древностей при имп. Московском ун-те. – М., 1891. – 8 с. Також див. його формулярний список: Державний історичний музей Російської Федерації, відділ писемних джерел (далі – ДІМ РФ ВІД), ф. 369, оп. 1, спр. 1.

42. ДІМ РФ ВІД, ф. 369, оп. 1, спр. 8, арк. 3–13.

43. *Шмаков И.* [Рецензия] // Екатеринославские губернские ведомости. – Екатеринослав, 1887. – № 98. – 5 дек. – Рец. на: *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887; [Рецензия] // Русский вестник. – 1890. – № 8. – С. 248–251. – Рец. на: *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII столетии. – Одесса, 1889. – 252 с.

44. *Гордлевский В.А.* Вказана праця. – С. 410; *Иконников В.С.* [Рецензия] // Русская старина. – СПб., 1888. – № 5. – С. [П]. – Рец. на: *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887.

45. *Веселовский Н.И.* Вказана праця. – С. 175–178.

46. *Дубровский В.* Україна й Крим в історичних взаєминах / Український морський ін-т. – Женева, 1946. – С. 28.

47. *Орешкова С.Ф.* О сочинениях В.Д. Смирнова «Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века» и «Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII веке» и их новом издании // *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты / Отв. ред. С.Ф. Орешкова: В 2-х т. – М., 2005. – (История России). – Т. 1: Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – С. 19.

48. *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века... – С. 555.

49. *Санин Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М., 1987. – 270 с.; *Він же.* Крим в геополітиці та війнах Росії та України в XV–XIX вв. // Великая Отечественная война: Актуальные вопросы истории, историографии, охраны памятников, экологических последствий войны: Материалы международной научн. конф., посвященной 50-летию Великой Победы. – Симферополь, 1995. – С. 68–76.

50. *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века... – С. XXXI.

51. Там само. – С. 306.

52. *Хорошкевич А.Л.* Русь и Крым конца XV – начала XVI в. в отечественной историографии XVIII – начала XX в. // Древнейшие государства Восточной Европы, 1998: Памяти члена-корреспондента РАН Анатолия Петровича Новосельцева / Отв. ред. Т.М. Калинина. – М., 2000. – С. 258–259.

53. *Веселовский Н.И.* Вказана праця. – С. 169.

54. *Гордлевский В.А.* Вказана праця. – С. 414.

55. *Смирнов В.Д.* Таврическая монета: Очерк истории Феодосийского монетного двора // Горный журнал. – 1892. – Июнь. – С. 1–60.

56. Микола Олександрович Султан Крим-Гірей (1836–1921). Виховувався в Павлівському кадетському корпусі, пізніше закінчив Миколаївську Академію Генерального штабу. В 1856 р. почав службу в Литовському полку, але за п'ять років вийшов у відставку. З 1863 р. на цивільній службі: працював судовим слідчим, дільничим мировим суддею у Феодосії. В 1870 р. був обраний міським головою Феодосії, за чотири роки потому – головою земської управи Феодосійського повіту і предводителем дворянства повіту (обіймав цю посаду протягом 11 років). Призначений керуючим Єкатеринославської, пізніше – Таврійської казенною палатою. З 1897 р. протягом десяти років – представник Головнокомандуючого на Кавказі, у зв'язку з чим переїхав до Тифлісу. Англiканського віросповідання (після 1886 р. перейшов у православ'я). Одружений на графині П. І. Гендриковій. Член-засновник Таврійської вченої архівної комісії. Про нього див.: *Афанасьев Н.И.* Современники: Альбом биографий: В 2-х т. – СПб., 1910. – Т. 2. – С. 404–405.

57. ПФС РАН, ф. 50, оп. 2, спр. 50, арк. 1–2.

58. Там само, оп. 1, спр. 207, арк. 7, 8; Російська національна бібліотека, відділ рукописів (далі – РНБ ВР), ф. 120, оп. 1, спр. 1245, арк. 1–3.

59. Російська національна бібліотека, архів, ф. 1, оп. 1 (1917 г.), арк. 125.

60. *Шилов Л.А.* Смирнов Василий Дмитриевич // Сотрудники Российской национальной библиотеки – деятели науки и культуры: Биографический словарь / Российская национальная библиотека (далі – РНБ). – СПб., 1995. – Т. 1: Императорская Публичная библиотека, 1795–1917. – С. 463.

61. Кьопшен Федір Петрович (1833–1908) – зоолог-ентомолог, ботанік, географ, бібліограф, член-кореспондент Академії наук – її Фізико-математичного відділення (біологічні науки) – з 1889 р. Сын академіка Петра Івановича Кьопшена (1793–1864). Після закінчення юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету зі званням кандидата за розрядом камеральних наук (1855) стажувався у Дерптському

університеті, де захистив дисертацію на ступінь магістра сільського господарства (1858). Служив у Департаменті сільського господарства Міністерства державних маєтностей (1859–1864). Організатор сільськогосподарської виставки у Сімферополі (1863). З 1865 р. – діловод у Міністерстві народної освіти. У 1870–1872 роках готувався до отримання професорського звання за кордоном. Після повернення до Росії – бібліотекар, завідувач Відділення іноземних книг із природних наук, математики, медицини та військової справи Імператорської Публічної бібліотеки. Про нього див.: *Гейнц Е.Ф.* П. Кёппен: Некролог // *Библиотекарь*. – СПб., 1910. – Вып. 1. – С. 36–38; *Грин Ц.И.* Кёппен Федор Петрович // *Сотрудники Российской национальной библиотеки – деятели науки и культуры: Биографический словарь* / РНБ. – СПб., 1995. – Т. 1: Императорская Публичная библиотека, 1795–1917. – С. 252–255; *Радлов Э. Ф.П.* Кёппен: Некролог // *ЖМНП*. – 1908. – № 7, отд. «Современная летопись». – С. 31–33.

62. *Смирнов В.Д.* Собрание документов на турецком языке, касающихся Крымского полуострова, принесенных в дар Библиотеке ее библиотекарем Ф.П. Кёппеном // Отчет имп. Публичной библиотеки за 1881 год, представленный г. министру народного просвещения директором Библиотеки, статс-секретарем Деляновым. – СПб., 1883. – С. 45–52; *Він же* Собрание документов на турецком языке, касающихся Крымского полуострова, принесенных Библиотеке в дар ее библиотекарем Ф.П. Кёппеном, и служащие дополнением к такому же собранию, принесенному в дар в 1881 г. // Отчет имп. Публичной библиотеки за 1883 год. – СПб., 1885. – С. 227–231.

63. *Смирнов В.Д.* Надписи, бывшие на турецких крепостях, ныне находящиеся в императорской Публичной библиотеке // Отчет имп. Публичной библиотеки за 1882 год, представленный г. министру народного просвещения директором Библиотеки тайным советником Бычковым. – СПб., 1884. – Прил. 3. – С. 1–9.

64. Отчет имп. Публичной библиотеки за 1879 год, представленный г. министру народного просвещения директором Библиотеки, статс-секретарем Деляновым. – СПб., 1880. – С. 20–29.

65. Отчет императорской Публичной библиотеки за 1905 год. – СПб., 1912. – С. 38.

66. РНБ ВР, ф. 917, оп. 1, спр. 1–121.

67. *Смирнов В.Д.* Джамиъ-т-теварихъ // Известия Таврической ученой архивной комиссии (далі – ИТУАК). – Симферополь, 1889. – № 8. – С. 104–107.

68. Мурат Біярсланов (†1893) – перекладач Таврійського губернського правління, член ТВАК з 1889 р. Відгукнувся на заклик кримських краєзнавців здати на зберігання в архів ТВАК документи, які знаходилися в дворянських сім'ях – надав тюркський анонімний рукопис (431 аркуш) «Загальної історії». Займався розбором кадіаскерських книг. На сторінках «Известий» ТВАК опублікував переклади з коментарями з кадіаскерських записів.

69. *Смирнов В.Д.* Крымско-ханские грамоты // ИТУАК. – Симферополь, 1913. – № 50. – С.140–178; *Він же.* Татарско-татарские ярлыки из коллекции Таврической ученой архивной комиссии // ИТУАК. – Симферополь, 1918. – № 54. – С. 1–19.

70. *Смирнов В. Д.* Крымско-татарские грамоты // ИТУАК. – Симферополь, 1913. – № 50. – С. 140–178.

71. [Протокол заседания ТУАК] 5-го июня 1913 года // ИТУАК. – Симферополь, 1913. – № 50. – С. 295.

72. ПФІС РАН, ф. 50, оп. 2, спр. 29, арк. 1–2.

73. Протокол заседания Таврической ученой архивной комиссии от 3 сентября 1916 года // ИТУАК. – Симферополь, 1920. – № 56. – С. 271–272.

74. *Смирнов В.Д.* Записки Мухаммеда Неджати-эфенди, турецкого пленного в России в 1771–1775 г. // Русская старина. – СПб., 1894. – № 3. – С. 113–134; № 4. – С. 179–208; № 5. – С. 144–168.

75. ПФІС РАН, ф. 50, оп. 1, спр. 5, арк. 1.

76. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 5, оп.1, спр. 1586, арк. 1–2.

77. *Смирнов В.Д.* Что такое Тмутаракань? // Византийский временник. – Петроград, 1923. – Т. 23: 1917–1922 годы. – С. 15–73.

78. *Смирнов В.Д.* Турецко-османские сказки / Подг., прим. А. П. Григорьева // Тюркологический сборник, 1973. – М., 1975. – С. 233–267.

79. Докладніше див.: *Григорьев А.П.* Примечания // Тюркологический сборник, 1973. – М., 1975. – С. 260–263.

80. *Gordlewsky W.* Wassilij Dmitriewitsch Smirnow (1846–1922) // Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte. – Wien, [1927]. – Bd. 2 (1923–1926). – S. 325–333.

81. Див. публікації В.Д. Смирнова, які характеризують його діяльність у якості цензора: *Смирнов В.Д.* Несколько слов об учебниках русского языка для татарских народных школ // ЖМНП. – 1877. – № 1. – С. 1–25; *Він же.* По вопросу о школьном образовании инородцев-мусульман // ЖМНП. – 1882. – № 7. – С. 1–24. В особовому архівному фонді вченого збереглися рукописи його листів-відповідей у вигляді статей для публікації щодо критики за надто строгу цензурну діяльність (див.: *Смирнов В.Д.* Татарские претензии (ПФІС РАН, ф. 50, оп. 1, спр. 158, арк. 1–58). *Він же.* Прорехи гг. исламистов (ПФІС РАН, ф. 50, оп. 1, спр. 155, арк. 1–3)). Залишки службового листування В. Д. Смирнова, що збереглися, свідчать, що саме йому доручали розгляд допуску до друку творів, які стосувалися історії Криму як російською, так і кримськотатарською мовами (див.: ПФІС РАН, ф. 50, оп. 2, спр. 72, арк. 1; про його роботу в Комиссии з питань освіти в мусульманських школах див.: Годи́чний акт імп. Санкт-Петербурзького университета 8 февраля 1895 года. – СПб., 1895. – С. 50–51; Годи́чний акт імп. Санкт-Петербурзького университета 8 февраля 1896 года. – СПб., 1896. – С. 69; також див.: Материалы для истории Факультета восточных языков: В 4-х т. – СПб., 1906. – Т. 2 (1865–1901 гг.). – С. 79, 89, 140; 1909. – Т. 4: *Бартольд В.В.* Обзор деятельности Факультета. – С. 146, 182, 183, 185, 196; Центральный державный историчний архів Російської Федерації м. Санкт-Петербурга, ф. 14, оп. 1, спр. 7033, 8442, 8481; Російський державний історичний архів, ф. 733, оп. 150, спр. 316.

82. Заседание 7 марта 1886 года // ЗВО РАО. – СПб., 1886. – Т. 1, вып. 2. – С. X.

83. Заседание 29 апреля 1886 года // ЗВО РАО. – СПб., 1886. – Т. 1, вып. 2. – С. X–XI.

84. Заседание 19 апреля 1896 года // ЗВО РАО. – СПб., 1897. – Т. 10. – С. XV.

85. Заря Абрамович Фіркович (1816–1894) – син Авраама (Абрама) Самуїловича Фірковича (1786–1874), дослідник історії караїмів. Про нього див.: Караимы. Кн. 2: Караимский биографический словарь (от конца XVIII в. до 1960 г.) / Сост. Б. С. Ельшиевич; Ин–т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – М., 1993. – С. 194–195. – (Материалы к серии «Народы и культуры»; Вып. 14).

86. Див.: *Фиркович З.А.* Сборник старинных грамот и узаконений Российской империи касательно прав и состояния русско-подданных караимов. – СПб., 1890. – XXX, VI, 223 с.

87. ПФІС РАН, ф. 50, оп. 2, спр. 57, арк. [1–2].

88. Там само, арк. [5–6].

89. Там само, арк. [7].

90. *Не-ориенталист.* Юбилей проф. В.Д. Смирнова // Караимская жизнь. – М., 1911. – Кн. 1. – Июнь. – С. 95–96.

91. Санкт-Петербурзька філія Архіву Російської Академії наук (далі – ПФАРАН), ф. 110, оп. 2, спр. 56, арк. 1.

92. О Русском археологическом институте в Константинополе див.: *Басаргина Е.Ю.* Архивные фонды Русского археологического института в Константинополе (РАИК) // Византийский временник. – М.; СПб., 1994. – Т. 55, ч. 1. – С. 33–37; *Вона ж.* Русский археологический институт в Константинополе: Очерк истории. – СПб., 1999. – 246 с. (Архів цього інституту див.: Санкт-Петербурзька філія Архіву Російської Академії наук (далі – ПФАРАН), ф. 127, оп. 1, спр. 1–172).

93. ПФАРАН, ф. 116, оп. 2, спр. 328, арк. 1–2.

94. ПФІС РАН, ф. 50, оп. 2, спр. 2, арк. 1–2.

95. Там само, оп. 1, спр. 207, арк. 1.
 96. *Платонов С.Ф.* Из воспоминаний // Известия Таврического общества истории, археологи и этнографии. – Симферополь, 1927. – Т. 1 (58). – С. 136.
 97. *Гордлевский В.А.* Вказана праця. – С. 408.
 98. ПФІС РАН, ф. 50, оп. 1, спр. 8.
 99. Там само, спр. 212, арк. 8–10, 14, 27.
 100. Там само, спр. 207, арк. 8.
 101. *Руднев Д.Д.* Скончавшиися в течение последних лет // Наука и ее работники. – Петроград, 1922. – № 5. – С. 40.
 102. *Тверетинова А.С. В.Д.* Смирнов – историк Турции: К 125-летию со дня рождения // Советская тюркология. – 1971. – № 4. – С. 112.
 103. *Гордлевский В.А.* Вказана праця. – С. 414.

Л.Ю. ПОСОХОВА

«Сад наук» та «чада Паллади»: символічні зображення пізнання та просвіти в православних колегіумах України у XVIII столітті

Основними питаннями описання будь-якої семіотичної системи є, по-перше, її відношення до поза-системи, яка лежить за її межами, і, по-друге, відношення статички до динаміки.

Ю.М. Лотман «Культура і вибух»

Процес виникнення університетів у різних країнах Європи сучасними дослідниками представлений як трансфер (або «експансія») певних зразків вищої освіти [1, с. 157–158]. Як відомо, у Речі Посполитій було засновано чимало колегіумів, й через певний час деякі з них набули університетського статусу. Сучасні історики освіти зазвичай користуються запропонованою Петером Моравом періодизацією університетської історії, згідно якої виділяють три університетські «моделі», що відповідають трьом епохам історії європейських університетів – докласичній, класичній, посткласичній [2, с. 48]. У докласичний період (XII–XVIII ст.) університети представляли собою середньовічні корпорації, які набували певні права та привілеї від верховної влади (світської та церковної).

Дослідники давно дійшли висновку, що статус Києво-Могилянської академії цілком відповідав статусу навчального закладу університетського типу, саме такого, який склався у Західній Європі. Однак, окрім Києво-Могилянської академії, в Україні існувало ще декілька православних колегіумів, які були створені за її